

משנכנס אדר

פורים תש"ב במלתעות הנאצים

יד הצורר איימה לכרות גם את מעגל הזמן היהודי, מעגל מקודש מדורות, המעצב את יומו של הפרט, את לוח חיי המשפחה ואת מועדיו של הציבור. הנסיון לסכל את שמחת החג ומצוותיו בגטאות ובמחנות צפן סכנה כפולה. היתה זו אחת הדרכים להוציא את אסירי המחנות **"אל מחוץ לתחומי הזמן והמקום של החברה האנושית, כדי להופכם לעבדים קהי חושים וחסרי זהות, שבחייהם נותר רק הווה אפור ושוחק."**¹ והיה זה גם תהליך של טשטוש מכוון של הגבול בין קודש לחול, השולטים בהלכה ובחיים היהודיים.² תהליך זה, אשר החל בגטו והגיע לשיאו במחנה הריכוז, היה אחד מגילוייו הקשים של שעבוד הנאצים.³ הנאצים בקשו ליצור בזמנים אלו אווירה מנוגדת, ובדרך זו לנעוץ חרב בלב היהדות. כאשר הגיעו ימי המועד ביצעו הנאצים התנכלויות מיוחדות, והימים - שבזמנים כתיקנם היו ימי ציפיה והכנות - היו לימי חרדה מפני הבאות. כך הפכו החגים אספקלריה לסבל ולחורבן, ובמקביל - סמל לעמידה היהודית: יהודים נהלו מאבק לרשום לוח מאולתר, להשתמש בירח כשומר אחרון של מימד הזמן, לחוש משהו מצורתו וממשמעותו המקורית של החג, ואפילו לחגוג. מתברר כי למרות הכל, הלוח היהודי לא עמד מלכת, והודיע על הימים שהם מעבר לחולין: שבת, ימים נוראים, שלוש רגלים, ואפילו - פורים.

ספרות העדויות הרבתה להנציח את ההתמודדות בקיום המעשי של המצוות שנגעו בחגים, כיצד ניסו לשמור ולו במידת-מה על אופי החג והלכותיו ולהציב זכר למסורת החג: מצות, יין, ארבעה מינים, סוכה ואפילו שופר ומשלוח מנות. בחגים התעוררו במיוחד גם מצוקות נפש צורבות של געגועים והתרפקות על זכרונות החג: שולחן המועד שקשר חוליות של דורות, אבות, בנים ונכדים, ושמחת המועד ברחוב היהודי. קשיים אלו היו קשורים במילכוד הנורא בגטו, ולעיתים לא הבינו גם אנשים מקרב הרשות היהודית את המאבק העיקש על קיום המועד.⁴

בזכרונותיו של הרב אליעזר פ' רויטבלט (הרב משניצה), מצויה עדות מעניינת הקשורה בהכנת לוח. כאשר נדד בין העיירות עם הכיבוש הגיע למינסק מאזובייסק, בפלך וורשה, ושם נודע לו כי הרב אריה לייב לאנדא, הגאון מקולוביל, מראשי ישיבת חכמי לובלין, מסתתר בעיר, מאחר שהיה מבוקש. הוא ביקש להיפגש עמו, ובפגישתם זו הם עסקו בשינון הלכות הלוח העברי. הרב לאנדא הביע את צערו על כך שלא הירבה לעסוק בהלכות קידוש החודש ברמב"ם, מאחר שחשש מפני הבאות, וכיצד יוכל לסדר לוח אם ייתפס. מכיון שהרב רויטבלט היה בקי בכך, הם ישבו ולמדו את הסוגיה: **"במשך זמן של חצי שעה ערכתני לפניו הכללים העיקריים של קידוש החודש, ותארתי לו כמה**

1 גוטרמן, גשר צר אל החיים, עמ' 342.

2 על פי יפה אליאך, 'שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודיים במחנות הריכוז', עמ' 156-157.

3 **"הקריטריון הבסיסי המבדיל בין אדם חופשי לעבד הוא האופן בו מתייחס כל אחד מהם לזמן ולחויית הזמן. החרות זהה עם תודעת זמן עשירה, מגוונת ויצירתית. השעבוד זהה לתחושה ולקבלה סבילה של זמן ריקני ופורמאלי"**. הרב יוסף דב סולוביציק, על פי יפה אליאך, שם.

4 כך למשל, כאשר ביקש ר' משולם קמינר מוורשה בראשית שנת תשי"א, שיעשה מאמץ מיוחד להביא אתרוגים לגטו, העיר ביומו אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בוורשה: **"לקמינר אין דאגה יותר גדולה מאשר אתרוגים לחגים"**. צ'רניאקוב, יומן גטו ורשה, עמ' 138. גם כאשר נתבקש למנוע עריכת מופעים פומביים בשלושת השבועות, שהם ימי אבלות על החורבן, הגיב בצורה

דומה. שם עמ' 316.

דוגמאות איך לסדר לוח.⁵ הרב רויטבלט נמלט לאחר מכן לשטח הכיבוש הרוסי, גלה לסיביר ובעזרת כללים אלו הכין לעצמו וליהודים ששהו בסביבתו לוח שנה.⁶

אולם, מעבר לכך, היתה התמודדות אחרת שטרם דנו בה, והיא עמידתו של היהודי נוכח הקושי לחוש את המשמעות הפנימית של החג ולשמר את תוכנו. יהודים חונכו ותבעו מעצמם לקיים את מצוות המועד לא רק כחובה מעשית, אלא להטמיע אל קרבם את המסר הרוחני של ימי מועד, באופן שיאצילו גם על ימי החולין של השנה. אבל המעגל החיצוני של החיים העמיד בסימן שאלה את האפשרות להפנים את תוכן החג. איך ניתן לחוש מנוחת הנפש, שהיא תוכנה האמיתי של השבת? בהעדר בית ומשפחה - מה הוא חג? האם ניתן לחוש בשמחת החג כאשר האורחים הקבועים הם הפחד, הדאגה והגעגועים? האם נותרה משמעות לפסח כחג החרות? איזה מתן תורה מחודש יכול האדם לתבוע מעצמו בחג השבועות? מעגל הזמן מחייב ימי עליה, ימי שמחה, ימי עצב, ימי בטחון. האם היתה אפשרות להעביר רגשות אלו מן "הימים ההם" ל"זמן הזה"?

בפרק זה אנו מבקשים לבדוק את אופיו של אחד מחגי ישראל: חג הפורים תש"ב, השלישי במרץ 1942. באמצעות חתך רוחב במנהרת זמן זו, אפשר שנוכל לעקוב אחר משמעותו של חג כדגם של תגובה יהודית בימי מועד, ואולי נמצא גם הבטים שיש להם זיקה רחבה יותר להבנת התגובה היהודית בימי השואה.

בחרנו בפורים, דווקא משום שצרוף המילים "פורים בשואה" - נראה בלתי אפשרי. מצד אחד, מה לחג הפורים אצל אסירי עוני וברזל בגטו וורשה? מה לימי שמחה, סעודות ומשלוח מנות איש לרעהו בהוויית הגטאות, במצב בו יגון הפרט ויגון הכלל מעמיקים זה את זה? ומאידך - האם מסוגל חג זה להפיח תקווה גם "בזמן הזה"? שאלות אלו התחדדו במיוחד בתקופה הקריטית של פורים תש"ב. בחודש זה בחרו הגרמנים - לא במקרה - כדי להתחיל בביצוע הפתרון הסופי בפולין, באמצעות גירושים המוניים מן הגטאות בפולין המזרחית למחנות המוות.

ביום תענית אסתר תש"ב, יום קבוע בלוח היהודי כצום בערב פורים, נשלח מברק לגטו וורשה מן העיירה סאניק, בין וורשה ללודז': "הדודה אסתר מרחוב מגילה בית 7 דירה 4 באה." בדרך זו ביקש הכותב, רב המקום, להעביר את אשר התרחש באזור סאניק בערב אותו פורים: "כי נמכרנו אני ועמי להשמיד להרוג ולאבד (אסתר ז, ד)."⁷ יום זה הוכרז במקומות שונים בפולין המזרחית בשנת תש"ב כיום תשובה וחשבון הנפש. ביומנו, רשם הרב אהרונסון, רבה של סאניק, שולח המברק הנ"ל: "אני, כמנהיג רוחני בקשתי לחזק את הצאן... במשך שעה דרשתי והצלחתי לבטא רעיונות אחדים... אם אין בכוחנו להציל את גופנו, נציל בכל מחיר את נשמותינו. נקבל על עצמנו עול מצוות, ואמונת הייחוד, ומסירות-הנפש על קידוש-השם, אהבת הבורא ואהבת-ישראל בכל נפשנו. יהי רצון שנזכה שיהא חלקנו בחיים הנצחיים על כל פנים."⁸ למחרת חל פורים. יהודי סאניק התאספו לקריאת המגילה בציבור בבית הכנסת, ובעיצומה של הקריאה הגיעו פליטים שנמלטו מן העיירות הסמוכות (גומבין, זיכלין).⁹ אבל "למרות המצב הקשה התעודדנו

5 רע"פ רויטבלט, אלוקי אבי בעזרי, עמ' תמא.

6 שם, עמ' תקמח.

7 ר"מ אהרונסון, עלי מרורות, עמ' 260.

8 שם, עמ' 83-85.

9 עדות פישל ברייטשטיין על השלוחים מזיכלין לחלמנו. ארכיון יד ושם M-1 E 215/90, עמ' 2-3.

ביום גדול זה, וערכנו סעודת פורים.¹⁰ בו ביום שלח הרב את המברק לרבו בוורשה,¹¹ ובאותו חודש אדר גורשו כל יהודי העיירה סאניק והסביבה למחנות הריכוז והמוות.

ברחבי פולין ביצעו הנאצים התעללות מיוחדת בפורים תש"ב: תליות פומביות של עשרה יהודים בכיכר הגטו כמופע של שעשוע בפני הגרמנים הינוקמים את נקמת המן. כך היה, למשל, בפיטרקוב: "לאיזור המגורים של הגטו הגיע אחד מרבי המרצחים, שהודיע בשמחה מופגנת כי תוך זקות ספורות מתכוון הוא לשלוח כמחווה מיוחד - משלוח של עשרה מיוחסים. לדבריו, הם יוכלו לצאת באמבולנס אל מחוץ לשטחי הכיבוש, ויש סיכוי שאף יגיעו לארץ ישראל. בקשתו היתה לארגן במהירות אותם עשרה מיוחסים. האמבולנס המתין... רק לאחר כמה ימים נודע כי בשטח בית העלמין היהודי ציפתה לו 'אצולת' הקהילה הגרמנית על אנשיה ונשיה כולם. הנבחרים ירדו מן הרכב, ומיד הורצו בין שורות הנוכחים, כשהם נאלצים לפשוט בגדיהם תוך כדי מרוצתם. הסתבר שהתאריך היה ט"ו באדר, יום חג הפורים, ובגודל שטניותם הוציאו ראשי הנאצים צו לפיקודיהם בכל אתר ואתר לנקום נקמת המן ובניו ביום זה בצורה כה נפשעת בבני העם היהודי."¹²

תמונה זו מאפיינת את הארועים בפורים תש"ב בקהילות רבות ברחבי פולין, אך בגטאות שישבו עדיין בשלווה יחסית, השתדלו לשמור על משהו מאופי החג. ב"קולוניה" ("היידמילה") - הגטו הכפרי באזור טורק במחוז פוזן בפולין המזרחית,¹³ שילבו יהודי המקום בשמחת הנס הקדום את השמועות על מפלת הגרמנים ברוסיה, ועל "גנרל חורף" המכה בגרמנים, וקיוו לנס דומה המתרחש בהמן של ימינו. שם עדיין התחפשו ושרו, וגם ערכו "פורים שפיל" בעל משמעות אקטואלית: העמידו למשפט את היטלר, הופעה שדרשה תעוזה רבה. "יהודים גייסו את כל כוחות הנפש כדי להיות בשמחה, אולי משום שפורים מסמל בכל הדורות את המהפך ההסטורי. אולי גם להם מזומנת 'אסתר' בת זמננו והישועה קרובה? באותו רגע חשבת מה גדול הוא כוחו של חג יהודי. הוא חודר למעמקי הנפש של היהודי, נוסך בו תקווה ובטחון גם במצבים הקשים ביותר. קריאת המגילה נעשתה בהתלהבות, תוך שהם מוסיפים לרקיעות הרגליים עם הזכרת שם המן, את הבקשה 'ארור היטלר, במהרה בימינו' ובחוצות נשלחו משלוחי המנות - איש כפי יכולתו. ואולם, הם לא שכחו את אחיהם המתענים ובקשו לקיים עימם משלוח מנות ומצוות צדקה, מצוות היום. כדי לקיים מצווה זו נשלחו חבילות מזון לאסירים במחנות התופת בפוזנן."¹⁴ גם במקומות אחרים ניסו יהודים לחוש את שמחת החג, ולסעודה הדלה הצטרפו לעיתים משפחות אחדות, ואף היו שהעלו חרוזים עליזים כמסורת החג.¹⁵ חג הפורים של אותה שנה היה לדאבון הלב הפורים האחרון של רוב יהודי פולין.

10 ריי"מ אהרונסון, עלי מדרות, עמ' 85-86.

11 ראה פרק א, 'אל בית הרב', עמ' 26.

12 קמינסקי, לעת ערב, עמ' 74.

13 'גטו' חקלאי בו עבדו כ-3700 יהודים שנשלחו משבע קהילות באזור זה, כגון: דוברנה, אוניוב, טורק ועוד. כשנה התנהלו החיים בגטו זה על מי מנוחות, יחסית לאחיהם באזור. גלובה, 'טורק בזמן השואה', עמ' 320-321. ראה מפה בפרק א, עמ' 24.

14 אייבשיץ, כערער בערבה, עמ' 282.

15 ראה, למשל: פרנקל, דבר הישועה.

וורשה, פורים תש"ב

"משנכנס אדר" תש"ב בוורשה, מלאו כשנה ומחצה לסגירת שערי חומות הגטו. בשנת 1941 הפילו הרעב והחולי המוני חללים, כרבע מיהודי הגטו, רובם פליטים שגורשו לוורשה עם הכיבוש וחסול העיירות שבאזור. לקראת סיומה של שנה זו הסתמנה מעין הקלה הדרגתית. "תהליך זה של הסתגלות מה לתנאי הגטו, התגברות על מכת הרעב והמגפות, נמשך באורח איטי גם בראשית שנת 1942. שיפור חיוור זה עורר גם תחושות של תקווה וסיכוי שעל אף הכל - חלק ניכר, אולי הרוב החסון, ישרד ויזכה לחיים חדשים."¹⁶ הפחד מפני הבאות הטיל צל כבד על החיים בגטו, בעיקר בעקבות שמועות קשות על רצח יהודים בפולין המזרחית, בוילנה ובקובנה, שהגיעו לוורשה כמה שבועות קודם. אולם המכה ניחתה על הגטו משנכנס אדר תש"ב.

באופן יוצא דופן מצויים בידינו כתבים אחדים מאותו מועד: רשימות תיעודיות, קטעי יומנים, דרשה חסידית ועיתון מחתרת שנשתמרו בחורבות הגטו, ובאמצעותם כאילו נשלחה אלינו "אגרת הפורים" מוורשה תש"ב. כל אחד מהכתבים הללו נותן ביטוי ייחודי לרחשי ליבם של יהודי וורשה, ולמשמעות שהעניק חג הפורים למציאות הסובבת אותם.

ביומן אישי שנכתב בגטו כתב ראובן פלדשוה: "מרץ 1942. הפורים עבר כאבל בכל הארץ. הצליח לשוב ולדכא הכל, גם את הצורה וגם את התוכן. לא רק שהריק את תוכנו, אלא מילא אותו איזו תולעת אוכלת השכם והערב... חשק חיים גז ממך... בפורים סידרו להם השדים משחק... בזדונסקה וולה הודיעו, שהיות שהמגילה לא נגמרה אזי המה יגמרוה... ובתור עונש שהיהודים העיזו לתלות את עשרת בני המן, יתלו עשרה יהודים."¹⁷ הכותב מתאר את התאור שהגיע לאוזניו, כולל גבורתו של שלמה זיליכובסקי, שהובל לתליה עם עשרת היהודים, ושר רגע לפני מותו "שושנת יעקב צהלה ושמחה", כשהוא סוחף בשירתו גם את חבריו. מה שהשבית את שמחת החג בוורשה היו השמועות: "מגיעות שוב ידיעות מחרידות, אינן פוסקות. כעת מכיוון אחר, מחלמנא... בוורשה מתנחמים שעדינו - לא יגיע... אשרי המאמין."¹⁸

לשמועות אלו יש הד גם ברשימותיו של הרב שמעון הוברבנד, מחברי צוות ארכיון "עונג שבת".

תחת הכותרת "ימים טובים" הוא מתאר את הארועים הנוראים שהפכו את אותו פורים ל"פורים השותת דם". כוונתו לתליות ההמוניות שבצעו הנאצים בעיירות סביב לודז, זדונסקה וולה, בזזין ולנציץ, כביכול כנקם על תליית עשרת בני המן.¹⁹ ידיעות דומות רשם בפנקסו באותו חודש גם רינגלבלום.²⁰ ואולם ברשימה אחרת, רשימה נדירה ביותר, שנכתבה באותו מועד (בראשית מרץ 1942) מצא הרב הוברבנד לנכון לערוך מעין סיכום ביניים של מצב יהודי פולין. בסיכום מפוכח להפליא, תחת הכותרת "תליות", רשם את האופנים בהם רצחו הנאצים את יהודי פולין עד אז. הוא מנה "למעלה מארבע מיתות בית דין" שהתרחשו בפולין: המוות בהפצצות, הנישול הכלכלי, ההרעבה המתמשכת, החטיפה למחנות עבודה. ואולם, לדבריו מאז פברואר 1942 החלה תקופה

16 גוטמן, תולדות יהודי וורשה, עמ' 212.

17 ראובן פלדשוה (בן שם), יומן בכתב יד, ארכיון יד ושם ירושלים, 033/959, עמ' 929-931.

18 שם.

19 ארכיון רינגלבלום M-10 AR2/311; AR1/1047; קרמיש, לחיות בכבוד, עמ' 686-687.

20 רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' 348-351.

חדשה, בה מבצעים הנאצים שלוש צורות חדשות של רצח יהודים: רצח ההמונים בפולין המזרחית, רצח ההמונים בגז בפולין המערבית (הוורתגאו, כפי הנראה בחלמנו), ושילוחים מגטאות פולין למזרח: "עם כיבוש האזורים הסובייטיים הושמדו לחלוטין עשרות ומאות קהילות והובאה כליה על גברים, נשים וילדים. לאחרונה עובר גל של פורענויות על הקהילות שבתוך הרייך. קהילות קדושות מושמדות בשלמותן על ידי גז. לאחר מכן נקברים האנשים כפגרי נבלות זה על גבי זה, אי שם ביערות."²¹ זו ראייה מפורחת עד להפליא, יחסית למידע ולמודעות ששררו בוורשה באותו זמן. והוא מקביל למידע שהופץ בעתון המחתררת של אגודת ישראל, שאותו נביא להלן.

כותבים אלו טרם ידעו כי בוורשה עירם נועד יום הפורים להיות יום ראשית הפורענות. הראשון שקיבל את הידיעה היה אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בוורשה, אשר רשם בפנקסו בשלושה במרץ את ההודעה שקיבל מאוארסוואלד, הממונה על גטו וורשה: "היום פורים. מכתב מאוארסוואלד שעד ל-20 במרץ עלינו לפנות את בית הסינגוגה ואת הבתים הסמוכים". ולמחרת: "אוארסוואלד מתכוון לעשות שינויים והעברות בגטו."²²

מקורות אלו משקפים את מעגל ההתרחשויות בוורשה ואת אוירת הפחד שהילכה בגטו. אך בידינו גם מקורות הפותחים אשנב לתגובתה של מנהיגות רוחנית באותו פורים תש"ב, והם משלימים את ידיעותינו על פורים זה. המקור האחד הוא הדרשות ששרדו מן הגטו, דרשותיו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיסצנה,²³ בחודש אדר. והמקור השני הוא עיתון מחתררת אשר ניסה להעביר מסרים דחופים ליהודים בגטו.

חודש אדר היה מימים ימימה זמן שמחה לכלל ישראל ובפרט לחסידים, ובמציאות המשתנה עמד הרבי מול הניגוד החרף בין "משכנס אדר" תש"ב לבין "מרבין בשמחה". קושי זה עמד בפניו גם בשנים שקדמו לכך, ולצורך הדיון נשוב אל הדרשות שנשא בפורים שנתיים קודם לכן (אדר ת"ש), באווירה שלאחר הכיבוש הגרמני, ונקבל אותם לפורים תש"ב.

בדרשה לפרשת זכור ת"ש מתייחס הרבי בעיקר להלם המפגש הראשוני עם עמלק של דורנו. עמלק ההסטורי היה חלוץ שונאי עם ישראל, ו"יקרר את האמבטיה"²⁴, כלומר היווה דוגמה לעמים אחרים ושחרר מעצורים של אלו שביקשו לפגוע בעם ישראל. הרבי הרחיב את משמעות ה"קרירות" למישור הרוחני: "מרמז לנו גם לזה, קודם שבא עמלק להילחם, היו אנשים נמוכים שחכמת חיזונית שהתפאר בהם עמלק היתה יפה בעיניכם, ובשביל זה נתקרתם מהתורה וחכמת התורה, לאמר: גם חכמת העולם יפה, וגם לה מידות טובות וגם בעולם הזה יש ממנה רווח וכו', ועשה ד' שיזדווג לכם עמלק עם כל חכמתו אשר נושא הוא על שכמו ויגלה את כל רשעו, זוהמת ליבו, רציחת מידותיו ורקבון חכמתו עליכם, וכבר רואים אתם את האמת אשר בעצם חכמת העולם... והתורה מרמזת 'זכור את אשר עשה לך עמלק', לך בעצמך, 'אשר קרך בדרך', הקרירות במחשבה שלך, שפעל בך לומר שחכמתו יפה היא חס ושלוש, וכבר רואה אתה ומרגיש את יפי חכמתו. ולכן, 'והיה בהניח וכו' תמחה את זכר עמלק', על כל פנים מעתה כשיעזור ד'

21 ר"ש הוברבנד, קידוש השם, עמ' 148-149.

22 צ'רניאקוב, יומן.

23 ראה פרק יב, 'קול ה' באש'.

24 מתוך מדרש תנחומא לדברים, פרשת כי תצא פט. הרעיון מובא בפרוש רש"י לפרשה ועוד.

ותינצל ממנו והוא יימחה, על כל פנים כבר תדע שכל חכמת העולם אין בהם אף קורטוב טוב. יכולים הם לדרוש יפה, אבל בתוכיותם מלאים רפש... וכשצריכים או רק רוצים, אז כל אותן החכמות והשכליות שבדו מקודם מליבם לדרוש על יופי המידות, עתה ממציאים חכמות ושכליות לדרוש על גנבה, גזלה, רציחה, ושאר הזוהמות שהם טובות. לא כן היא תורתנו הקדושה; לא מעשה אדם היא שתתעקם כפי רצון האדם ושכלו.²⁵

"עמלק" מייצג את ההומניזם הגרמני, והעימות שנוצר במלחמה זו הוא עימות תרבותי-מוסרי. במפגש בין היהדות לעמלקיות רואה המנהיג הזדמנות לחשבון-נפש מחודש, לא במושגים של חטא ועונש, אלא של התפכחות מאשליית ההשכלה וההומניזם, ויצירת קשר מחודש עם השורשים היהודים,²⁶ ביטול "הקריאות במחשבה שלך". במילים מרוכזות, בבחינת מועט המחזיק את המרובה, מנתח הרבי את מאפייניה של ההיסחפות אחר תרבות המערב, אשר הגיעה לשיאה בפולין בין מלחמות העולם. ההשכלה חדרה על ידי כמה כוחות משיכה: לימודים כלליים ("חכמת חיצונית"), אמנות ואסתטיקה ("חכמתו יפה היא"), המוסר ההומני ("וגם לה מידות טובות") והפרודוקטיביות ("וגם בעולם הזה יש ממנה רווח"). הגרמנים הם, אפוא, נציגיה של תרבות מנוגדת ליהדות באופן קוטבי, המאיימת לפגוע לא רק בגוף אלא בעיקר ברוחו של היהודי.

הנושא המרכזי בדרשה זו אופייני לתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני, לימי ההלם מאכזריותם החייתית של הכובשים, שהיתה מנוגדת לדימוי שלהם וגם לנסיון ההסטורי ממלחמת העולם הראשונה. באותו פורים ת"ש כבר השתנו פניה של ורשה: "ברחוב לא שולטת אווירת פורים אלא אווירת תשעה באב. התפילה נאסרה בציבור, בכל זאת בכל חצר מניינים קוראים את המגילה... 'פורים שפילר' - אינם". ומה אצל הרבי? "הייתי אצל הרבי, אני רואה שולחים משלוחי מנות, הרבי לא חובש את השטריימל ולבוש בקפוטת המשי, משוחח עם חסידים על המצב הנורא של היהודים. שולחן אצל הרבי לא ייערך השנה. בקריאת המגילה נכנס סכום כסף קטן יותר בשביל מתנות עניים, בשום מקרה לא לפי הצרכים של העוני."²⁷

חצי שנה לאחר הכיבוש, כאשר שמועות על גטו מרחפות בחללה של ורשה, מבקש הרבי להפיח מעט שמחה, שהיא תוכנו של היום. לשם כך הוא מפרש בדרך מקורית את מאמר הזוהר, המקיש בין יום הפורים ליום הכיפורים: "כיפורים - כ-פורים",²⁸ למרות שימים אלו מנוגדים בהלכותיהם ובהווייתם. "כמו יום הכיפורים - התענית והתשובה ביום זה, לא אם רוצה האדם לעשותם עושה, רק בין אם רוצה ובין לא - מקיימם מפני גזרת הקב"ה, כן גם שמחת פורים - לא רק אם האדם בעצמו בשמחה, או על כל פנים במצב שיכול לשמח את עצמו, צריך הוא לשמוח, רק גם אם הוא בשפלות ובשבירת הלב, המוח וכל רוחו נרמס, חוק הוא שצריך על כל פנים איזה ניצוץ של שמחה להכניס אל ליבו. וכן גם מלמעלה למטה, כמו שיום הכיפורים - עיצומו של יום מכפר, ואפילו אם לא השלים כל תשובתו אומר רבי שמכפר לו (יומא פה ע"ב), כן גם בפורים - אף שלא היה האיש הישראלי בשמחה כפי שצריך היה להיות, וממילא

25 ר"ק שפירא מפיסצנה, אש קודש, פרשת זכור ת"ש, עמ' כט-ל.

26 התגובה של שיבה למקורות ולגאוה יהודית התרחשה בחוגים שונים, כל אחד על פי אופיו. לדוגמה: תגובת ציוני גרמניה,

שהתבטאה במאמרו של רוברט וולטש "שאוהו בגאון את הטלאי הצהוב". ראה: גוטמן, השואה בתיעוד, עמ' 47.

27 פלדושה, יומן, עמ' 483-484.

28 "פורים אתקריאת על שם יום הכיפורים" - תיקוני זוהר, דף נז ע"ב.

כל עבודתו שבפורים לא היתה בשלמות, מכל מקום הישועה והשמחה שהפורים פועל על ישראל, גם עתה פועל ועושה.²⁹

הדרשה עוסקת בקשר בין פעולות האדם בעולמו לבין התעוררות השראה עליונה, המזינים זה את זה, כמבואר בתורת הקבלה: "אתערותא דלתתא - אתערותא דלעילא"³⁰ [התעוררות למטה יוצרת התעוררות למעלה]. בראשית דבריו מעורר הרבי את ה"אתערותא דלתתא": "גם אם הוא בשפלות ובשבירת הלב, צריך על כל פנים איזה ניצוץ של שמחה להכניס אל ליבו," וניצוץ שמחה הינו ההתעוררות מלמטה שתשפיע על התעוררות ישועה למעלה. האם הדבר אפשרי? הרבי מודע לכך שרבים אינם מסוגלים לגייס אפילו קורטוב של שמחה, ולהם הוא מקדיש את המשך הדרשה. קיימת דרך אחרת לישועה, מלמעלה כלפי מטה, ישועה שאינה תלויה במעשיהם או בתחושותיהם אלא ב"עיצומו של יום". את המושג הזה, שבמקורו מתייחס לסגולת הכפרה הטמונה בזמן עצמו ביום כיפור, מבקש הרבי להחיל גם על פורים - גם בו, ב"עיצומו של יום", טמון הכח להחיש ישועה למי שלא התעורר "למטה", לאלו שאינם מסוגלים להביא אף קורטוב שמחה אל ליבם, "מכל מקום הישועה והשמחה שהפורים פועל על ישראל - גם עתה פועל ועושה." כך מבקש הרבי להפנים את המושג הקבלי הזה כדי לנחם את קהלו הרצוף ולהביא מעט תקווה אל מועדם.

בחלוף שנתיים, בהגיע "פרשת זכור" תש"ב, נשתנו החיים לבלי הכר. שנה ומחצה של גטו נורא רמסו את יהודי וורשה, והרבי יוצק משמעות אחרת לפסוקים. גם בדרשה זו עומדת ה"קריירות" במרכז הדרשה, אולם בעוד ששנתיים קודם לכן סמלה מלחמת עמלק את הקריירות הרוחנית, הרי שבשנת תש"ב ה"קריירות" היא שונה: הקריירות היא היאוש, כלי הנשק של עמלק מקדם. הרקע לכך הוא כפי הנראה השמועות הנוראות אותן הזכרנו לעיל. הרבי דואג לקהלו שמא יפול לתהום היאוש: "זכור... אשר קרך בדרך", שרוצה לקרר ולהשפיל אותנו, 'ויזנב בך כל הנחשלים אחריך', לאותם שנופלים (די וואס פאללן אונטער זיך), היינו שרוחם נופל בקירבם, בהם היה עמלק יכול לפגוע. ומשה רבנו הראה לנו שגם במלחמה, וגם בשעה שגבר עמלק, שלפי ראות עינינו אין רואים עוד שתבוא הישועה לנו, מכל מקום - נסתכל כלפי מעלה ונצפה לישועה שתבוא ממרום פתאום שלא בדרך הטבע... להכניס בישראל שגם אז יסתכלו כלפי מעלה ויצפו לישועה, אבל לא זו בלבד, רק גם לשעבד את ליבנו לאבינו שבשמים, ולקבל הכל באהבה כל עוד שלא באה הישועה.³¹

בעיצומם של ימי האימה הוא רואה לנגד עיניו את התפוררות המסגרות החינוכיות, ושואל כיצד ישפיע המצב בגטו על הנוער בעתיד, לאחר המלחמה, הנוער אשר לחינוכו הקדיש הרבי את עצמו בין המלחמות.³² זהו בעיניו חלק מהותי של מלחמת עמלק: "אין השם שלם ואין הכסא שלם עד שיימחה זרעו של עמלק". הרמז הוא, עד שיימחה מה שעמלק זרע, כי גם אחר שיימחה עמלק, הזרעים שזרע - יישארו; השבת שמחללים הרבה מישראל - ישאר בכמה מהם זמן רב מחולל אצלם, וקדושתו מחוללת, ולא יפחדו כל כך מלעשות בו מלאכה כמו עד עתה; הזהירות ממאכלות אסורות - לא תהא אצל הרבה מהם כל כך חמורה כמו עד

29 ר"ק שפירא, אש קודש ת"ש, עמ' כט-ל.

30 כגון, זוהר חלק א דף קסד ב: "רבי אלעזר, את קרבני לחמי לאשי... דא מזונא דאתי מלעילא באתערותא דלתתא".

31 ר"ק שפירא, אש קודש, פרשת זכור תש"ב, עמ' קסט-קע.

עתה, אם ח"ו נכשלים בהם בימי עמלק. והאם אותם בני הנעורים שמוכרחים להתבטל מתורה, ואינם יודעים בעצמם אם חיים הם מצער וצרות ר"ל, ישונו במהרה להכניס את ראשם ורובם לתורה כמאז, גם אחר שיימחה עמלק?! 'מחה אמחה' - כדי שלא יישאר אחריו הרבה זרעים.³³

כמה ימים לאחר דרשה זו - הגיע חג פורים. התביעה להכניס ללב קורטוב של שמחה כבר לא עלתה באדר תשי"ב. דרשת הפורים התבססה על הפיוט המפורסם "שושנת יעקב", והקושיה נסובה על הביטוי "תכלת מרדכי": מדוע מופיע הבגד כסמל בהקשר לבשורת הישועה. הרבי פרש זאת בדרך ההנגדה. כשם שהאדם הנמצא בעמקי הצרה, קורא עליו הפסוק "תפילה לעני כי יעטוף", כך כשיהיה במצב של ישועה - יהיה מעוטף בבגד אחר, "תכלת מרדכי". הבגד מסמל מצב העוטף את כל מהותו של האדם, והוא קשור למושג הקבלי "אור מקיף". "תכלת מרדכי" היא אפוא ההבטחה המיוחדת לפורים לישועה שתסיר את מעטה תפילת העני, "בין שיהיו ראויים לגמרי, ובין שלא יהיה הדור ראוי לגמרי - תימשך ישועה מפורים לכל דורות מישראל."³⁴

הנה כי כן, בשתי דרשותיו לפורים יוצא הרבי מתוך הניגוד בין העצב הנורא בגטו לאווירה המתבקשת בפורים, ומבקש לשמר את תוכן החג גם בהעדר השמחה המסורתית. בכל דרשה נשמעים הדי האירועים בפרק הזמן בו נאמרה, ובכל מצב הוא קורא להזדהות עם הרעיון המופשט של החג ועם הבטחת הגאולה הצפונה בו, למרות שאין שמחה בלב. הוא שואב מתוכן הפורים אמונה, ותקווה לישועה שתגיע מכח הפורים עצמו, "עיצומו של יום".

באותו שבוע הופץ בוורשה לרגל הפורים עיתון המחותר "קול במדבר" (א קול אין דער מדבר), אחד מעיתוני המחותר של אגודת ישראל. עיתון רב-ענין מבחינות שונות. באספקט אחד של עיתון זה כבר עסקנו בפרק אחר,³⁵ אך בהקשר זה נתייחס להשראה ששאב מחג הפורים הקרב, ולמסר שביקש להעביר ליהודי הגטו במועד זה.

כך פותח עיתון המחותר: "עמים רבים ניהלו מלחמה נגד היהודים, הרעו להם. אבל עמלק, זה משהו לגמרי אחר. עמלק שם לו את השמדת היהודים למטרה, לפרוגרמה, לשיטה, במחשבה תחילה, בחשבון קר, בסדיזם, לפי תוכנית, על פי סדר וקו, על ידי חוקים וסעיפים - והדת ניתנה בשושן."

ההשוואה לעמלק של דורו היא ברורה מאליה. העיתון שוטח את תפישתו על מהות הנאציזם ועל הסכנה האורבת ליהודים בדרך של פרשנות אקטואלית מוצפנת, מתוך מגמה חינוכית מובהקת.

"עמלק, וכן גם נכדו המן, אינם מסתפקים ברצח יהודים יחידים, בהמתת נפשות אחדות, לא, זה מעט מדי, מעשה פעוט. ממש בזיון. חפצים להשמיד בבת אחת את האומה כולה, לגדוע את השורש, להכחיד את היהדות - להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים עם מרדכי." אין הכותבים מסתפקים בדימוי כללי של גרמניה לעמלק, אלא בדרך פרוש המקראות הם מנתחים בחדות ובבהירות את אופייה הייחודי של

32 את משנתו החינוכית העלה בספר "חובת התלמידים", ובו תכנית מובנית כיצד לשמור על החינוך החסידי מפני השפעות התרבות המערבית. ר"ק שפירא, חובת התלמידים, וורשה תרצ"ב, ומהדורות נוספות.

33 שם.

34 שם, פורים תשי"ב, עמ' קע-קעא.

35 ראה פרק א, 'אל בית הרב', העוסק במודעותם של יהודי וורשה לפתרון הסופי, מעמ' 35.

האנטישמיות הנאצית. הם מתייחסים לשני המאפיינים של הנאציזם: המטרה שהציבו לעצמם והשיטה בה נקטו. באשר למטרה, העיתון קורא ומוזהיר כי לגרמנים יש תכנית רצח כללית, וזו היא מטרה מרכזית שעליה לא יתפשרו, כפי שביקש עמלק שבכל דור להשמיד את הכול.³⁶ ובאשר לשיטה, העיתון מתאר את התכנון המדוקדק של הרצח בתוך מסגרת חוקים וצווים, ובמעטה לגלי-תרבותי. אולם כותבי המסמך סבורים כי גם השנאה הרצחנית הזו, שהיא ייחודית ושונה ממה שהכירו עד כה, נובעת ממניעים אידיאולוגיים-רוחניים: **"עמלק, דעתו אינה כל כך ליהודים כמו ליהדות: להשקפה היהודית, לתפיסת העולם היהודית."** הם מנתחים את המאבק בין שתי האידיאות, ומציגים את הנאציזם כאנטי-תזה מוחלטת של המוסר היהודי. הגזענות הנאצית ממוטטת מוסר אנוש והופכת את החלש לקורבנה, ועל כן היא יוצאת נגד **"תחושת היושר היהודית"**, ומכוונת מלחמה **"לרגש היהודי לצדק, ליחס היהודי למך ולמקופח, לסלידת הנפש היהודית משפיות דמים ומחמס."** הנאציזם נותן משקל בלעדי להבט הביולוגי של האדם ולוחם באידיאות הרוחניות שמקורן ביהדות. היהדות מייצגת את הכבוד לכל צלם אדם, והנאציזם - את היפוכה: **"לא ישרה בעיניהם תורתו [של ה'] המרבה כל כך לדבר על אהבה, אפילו לנכרי. על קריאת שלום, אפילו לאויב, ועל איסור להשחית עץ זעיר, אפילו בעיתות מלחמה... האמונה באלוקים כזה הרואה הכל והדורש חשבון-נפש על מעשי עוול - אינה נוחה להם."** היהדות קוראת לעולם של צדק, גמול ואמת, והנאציזם - הוא עולם של עוול הנעשה בריש גלי, ללא מצפון ומתוך כפירה בשכר ועונש. ומכיוון שאין אידיאות אלו יכולות לדור בכפיפה אחת, במציאות פיזית אחת, **"לפיכך רצונו להשמיד את עם ישראל הדוגל באמונה שלימה באלוקי ישראל."** מלחמה לנאצים ביהודים ומלחמה להם ביהדות. מלחמה זו היא שורש שנאתם ותכלית מאבקים.³⁷

36 עמלק היה לסמל של אויבי ישראל מאז ומתמיד. אך במסמך זה נעשה נסיון לבדד את האנטישמיות הנאצית ולפענח את שרשיה ומאפייניה. עד אז נתפסו גם הנאצים בעיני יהודי פולין כאחת החוליות של עמים אנטישמיים. כך, למשל, בעיתון פורימי שיצא בוורשה על ידי אותו ציבור, אנשי אגודת ישראל, בערב פורים תרצ"ט, חודשים אחדים לפני הכיבוש הנאצי, ניתן לכך ביטוי הומוריסטי. המחבר מתאר את המן ההסטורי, אשר עולה מקברו בפורים תרח"ץ 1938 ומבקש לצאת לסיור עולמי ולראות כיצד ממומשת תכניתו "להשמיד להרוג ולאבד את היהודים". הוא פותח בסיורו בגרמניה, אך משם פונה לרומניה, לרומא ולפולין, ובכל מקום משווה את תכניתו וביצועה לאנטישמיות של אירופה במאה העשרים: בגרמניה מקבל את פניו גבלס, וכשהמן מציג את עצמו כהוגה המקורי של תכנית השמדה, הוא מגחך על שיטותיו של המן המתגמדות לעומת שיטתו: "עליך להודות כי נקטת בדרכים לא מקצועיות, כאשר פרסמת את תכניתך להרוג ולאבד. השיטה שלנו שונה. אנו רוצים למנוע לחץ של היהדות העולמית... עלינו להדליף את תכניתנו במנות קטנות עטופות כראוי במילים מצוחצחות, העטיפה היא החשובה ביותר. תבין כי אנו יכולים לעשות ככל העולה על רוחנו כל עוד אנו זיהרים מספיק כיצד לפרסם זאת." מכאן, פונה המן לרומניה, "מישהו לחש באזנו כי כאן ימצא אנטישמים אמיתיים המדברים בלשונו". השליט החדש התלונן בפניו כי הוא הודח משום שאימץ כלשונה ובגלוי את תכנית המן, ודרש: "עלינו לשלוח את היהודים לאי בודד... ראשית עלינו לגזול מהם את זכויותיהם... המן המשיך לרומא, אך מוסוליני דחה את פגישתו עמו משום שבעיית היהודים נדחתה לשעה מאוחרת יותר. ואז שם פעמיו לפולין. שם התקבל בברכה בשם ראשי הכנסייה הקתולית, ביקר ב"סיים", ושמע מפני הפולנים כי רצונם להיפטר מן היהודים, לשלחם למדגסקר ולהפוך את פולין ליודנריין. בשובו לקברו בפרס, הוא מסכם לעצמו כי "לא פלא כי המאה העשרים נחשבת למאה של טכנולוגיה מתפתחת. דורי שלי באמת היה מפגר ביותר. הדור של היום מבצע את התכניות הרבה יותר טוב. לו רק הייתי משתמש אז במושגים כמו, דיסמלציה, מדגסקר, יודנריין, הייתי קוטף את הכבוד הראוי לי." דאס יידישע טאגבלאט, עתון אגודת ישראל, ערב פורים תרצ"ט. הכותב - "אליצור הסופר", פסיבדון. תרגום חופשי מאידיש, ר' לין, המודיע, י באדר ב תש"ס, עמ' 17. בפילטון זה הכותב רואה את יחודיות המינוח הנאצית במדיניות התעמולה וההסוואה. המסמך המחתרתי בו אנו עוסקים משקף את השינוי בתפיסת האנטישמיות הנאצית בתש"ב לעומת תרח"ץ.

37 בניגוד האידיאי-מוסרי בין הנאציזם ליהדות חשו גם יהודים מחוגים אחרים, למשל חיים אהרון קפלן, שרשם ביומנו: "יש להודות שבמידה ידועה מלחמת הנאצים ביהודים היא מלחמה אידיאולוגית. הנאצים רוצים לעקור מן העולם את היהדות העולמית... היהדות במהותה הרוחנית היא סתירה גמורה לרוח הנאציזם... בין שני יריבים אלו אין מקום לפשרה". קפלן, מגילת יסורין, עמ' 173.

מה מבקש עיתון זה להעביר ליהודי וורשה באדר תש"ב? נראה כי התשובה לכך כפולה. מצד אחד, להיות מודעים לעוצמת הסכנה המאיימת על הגטו ולא להתכחש לה, ומצד שני, לשאוב תקווה מן העבר ולהאמין כי תיקון עצמי של האדם יכול להביא שינוי במציאות הסובבת, וגם בגטו המעונה מסוגל היהודי לחולל שינוי בעצמו. התיקון העצמי הנדרש נוגע לכמה תחומים: בין אדם לקונו - "אם כוחו של עמלק נובע מספקות וחיטוטים - 'היש ה' בקרבנו אם אין' - עלינו להתחזק מאד מאד באמונה ובבטחון"; בין אדם לעצמו - לשמר זהות יהודית וגאווה יהודית, מנותקת מהשפעות "עמלקיות": "אם עמלק שואב את כוחו מקרירותו - 'אשר קרך' - מרשלנות ומאוזלת ידיו - 'הנחשלים אחרוך' - כי אז עלינו להתאזר בהתלהבות, בעוז ובגבורה, לשאת בכל, לסבול כיהודים ולעמוד בכל הנסיונות." ובעיקר בין איש לרעהו - לבסס את הערכים המוסריים של היהדות והתורה: "אם עמלק מפיץ בעולם אכזריות, עינוי, סדיזם ורשעות, חייבים אנחנו לשוב ולעודד בקרבנו את רגש הרחמים היהודיים המושרשים בנו, ולעזור איש לרעהו, לתמוך בנצרך, לתת למי שאין לו חלק ממה שבצלחתנו, חלק מסעודתנו - ומשלוח מנות איש לרעהו." סביר להניח שקריאה זו קשורה בקהות החושים שפשטה בוורשה, נוכח החולים והגוועים למוות בחוצות, ובקשה להשיב לאדם את הרגישות לזולת. אולם, הקריאה לתיקון עצמי אינה בבחינת תוכחה מאיימת, או הטלת אשם, אלא להפך: היא נועדה לשחרר את הפרט מתחושה של אין אונים ולעורר אותו לעשייה אקטיבית שיש עימה תקווה לישועה, קבלת תורה מחודשת מרצון, כשם שהיהודים "קיימו וקבלו" על עצמם בפורים.

העיתון מסיים בדרך מפתיעה. הקריאה "זכור", שנועדה במקורה לאדם, מופנית כלפי שמים.³⁸ "זכור את אשר עשה לך עמלק - אל תשכח! ריבונו של עולם - אל תשכח!"

את התחושה הזו משלים הפיוט מתוך יוצר לפרשת זכור, שנבחר לשמש כסיום לעיתון המחותרת:

**"ואם המה כאדם עברו ברית מלזכור,
ואתה אל ולא איש, למה לא תזכור?
בזאת ידעתי כי יש לך לזכור -
אבל תשוח נפשי זכור תזכור."**

כאשר הגיעו יהודי הונגריה למחנות הריכוז, הציתו ביושבים גם את להט חג הפורים, שכמעט נשכח מלב. ברוב המקרים, גם סמלי החג לא היו, וקטעי מגילה נשמעו נקראים בעל פה מעל הדרגשים. אולם היו מקומות בהם התאפשרו תנאים מסויימים,

יצחק גרשוני מטעטש שבהונגריה, מתאר את חג הפורים במטהאוזן בשנת תש"ה: "בהיותי במחנה הייתי בתקופה מסויימת בשכנותו של ר' פנחס ויינברגר (בן רבי הלל הי"ד, רבה של דונסרדאלי)... אנו היינו במדור הגרוע ביותר באותה תופת. והנה בוקר אחד אומר לי ר' פנחס: 'פורים היום!', ומתחיל לקרוא בעל פה קטעים ממגילת אסתר... כשהביאו לנו את מנת הנוזל העכור שנקרא 'מרק', אומר לי שוב ר' פנחס: 'פורים היום!' ומושיט לי כף מרק ואומר: 'זה משלוח מנות שלי'. אמרתי לו: 'מה אני

38 בדרכו של דוד המלך בפרקי החורבן בתהילים, כגון: "קומה אלוקים ריבה ריבך, זכור חרפתך מני נבל כל היום, אל תשכח קול צורריך". תהילים עד, כב-כג.

יכול לתת לך משלוח מנות? השיב לי: 'אם אתה רוצה, תן לי כף מרק משלך'. לא הבנתי אז מה ההיגיון בהחלפת כפות המרק, אבל עשיתי כפי שאמר לי.³⁹

הרב משה נ' נ' למברגר ממאקוב, תאר בזכרונותיו את חג הפורים המיוחד במחנה המשפחות בוינה: "פורים הגיעו במרתף החשוך, ובה קיימנוהו. מגילה רכש לנו היקר המנוח ר' נחמן רובינשטיין ז"ל מאיזה בית הכנסת ממאלץ גאססע, הוא היה מוכן לכל דבר מצווה ותפקיד מעין זה, ולא התחשב במה שיעלה. במגילה זו קרינו בערב ובבקר השכם לפני היציאה אל העבודה. משלוח מנות קיימנו על דרך מחלפי סעודתיה, כל אחד ואחד מנת לחמו ועוד משהו, עם של חברו. בערב הדהד בקולי קולות ה'ארוור המן וברוך מרדכי'. אולי מימי מפלת המן לא נשמע זמרת הנפשות כיוצא בזה. פירשתי מאי דכתיב (זמר שושנת יעקב) 'תשועתם היית לנצח', התשועה היא נצחית, ומי שיזכה לעת שימחה שמו של עמלק לנצח, כבר יצא התשועה ונמשך מאותו זמן, אף שעוברים דורי דורות שאכתי עבדי אחשורוש אנן⁴⁰ וסובלים יותר מכל אשר היה עד עתה, אך בכל זאת 'ותקוותם בכל דור ודור', דהיינו שבכל דור ודור נשרשת התקווה לכל הדורות אף על כל הפרעות והשמדות רח"ל באיזה אופן שיהיה, אך התקווה לא תפוג בשום זמן. וזהו תשועתם היית וכו' שתקוותם בכל דור ודור."⁴¹

חג הפורים נשאר בתודעתם של ניצולים רבים כחג בו התרוצצו בקרבם תחושות של חוסר אונים, יגון ואבל, שגברו לאור זכרונות השמחה שנשאו מעברם, והחריפו לנוכח התעללות שביצעו הגרמנים בפורים ובמועדות אחרים, ומאידך - זמן של הישענות מחדשת באמונה כי סופו של עמלק ליפול כקודמיו. "כאילו ממרחקים הגיעה אליהם בת קולו של בעל הקורא: 'שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה'... והפסוקים הישנים, שבמשך שנים רבות היו האנשים חוזרים עליהם כמצוות אנשים מלומדה, קבלו פתאום משמעות חיה. דומה היה כאילו איזה קול מסתורי בוקע ועולה מן המחותרת: 'הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו'."⁴²

"גם אנשים שלא דקדקו כל כך במצוות, בחנוכה, פורים, פסח, התעודדו והתנחמו שגם להם צפויה הישועה בקרוב. גם להם תקום איזו יהודית, ותחסל את ההליפורנס של ימינו. גם להם מזומנת איזו אסתר."⁴³ הם עודדו זה את זה בתקווה כי "גם המן בן זמננו לא יוכל לעם סגולה. פעמי הגאולה נשמעים כבר מרחוק, ועוד נזכה לחזות נקם באויבי נפשנו, כשם שזכו קדמונינו בשושן הבירה... אחד מהם סלסל במתיקות ומתוך התעוררות עצומה את הברכות שלאחר המגילה 'הרב את ריבנו'."⁴⁴

אחד השירים אשר חובר בגטו צאנז שבגליציה באותו פורים תש"ב, והושר בדמעות בלחן חסידי חס, היטיב לתאר זאת. הוא נכתב בפגישת רעים בגטו זה בליל פורים, לאחר ששמעו מחבריהם על רצח קבוצת חסידים בבובוב.

39 עדות יצחק גרשוני מתוך מכתב למחברת, קרני שומרון, 20.3.07.

40 כלומר: התשועה בפורים לא היתה מושלמת כמו בפסח, שהרי נשארו עבדי אחשורוש (זה אחד הטעמים לאי אמירת הלל בפורים. ראה מגילה יד ע"א).

41 הרב משה נתן נטע למברגר, כלי גולה, עמ' ל.

42 דבורצקי, ירושלים דליטא במרי ובשואה.

43 פיבלוביץ, מפי אוד מוצל, עמ' 82-83.

44 שם. תאור דומה מאד מצוי במקומות שונים.

הם בקשו לחוש את חג הפורים, והשמחה מאין תימצא. אז קם אחד מהם, וחיבר שיר שסחף אותם והצית בהם זיק של תקווה:

”הטו אוזן יהודים יקרים שלי,
חדלו לשפוך דמעות שליש.
העלו את זכר החסידים הקדושים
ואל תראו מאיש.
כי לא יארך הזמן
בקרב בימינו, במהרה
נצא כולנו להקביל
את פני המשיח בשירה.

את ה'קריאה' כבר קיימנו,
את התפילה כבר אמרנו,
אז הבה נשיר שירים,
שירים לכבוד פורים
לכבוד מחיית עמלק.”⁴⁵

אף כי אין במחקר זה אלא מיקרוקוסמוס של מועד אחד, נראה כי מתוך ”אגרות הפורים” הללו ששרדו בכתובים, כמו גם מן העדויות, ניתן להגיע לכמה מסקנות באשר למועדי ישראל בימי השואה.

המדיניות הנאצית הועידה לימים אלו מקום נורא בתכנית הרצח האכזרי, במטרה לשבור את הרוח ואת האמונה. מבחינה רגשית ומעשית עלה הדבר בידם: החגים בגטו היו ימים של מצוקה וגעגועים לעבר, וגם אם היה נסיון לקיים את מצוות החג כל עוד הדבר ניתן, שבתה שמחת המועד. גם במחנות ניסו להאחז לפחות בסמלי החג, אך גם שם היו ימי החג ימי שברון לב וצער, ימי סבל מוגבר וכאב.

אולם, למרבית הפלא, החגים המשיכו להיות מוקד של אחיזה רוחנית, אשר כרכו את העבר עם תקווה לעתיד. לא רק בעצם האחיזה במימד הזמן, שהעניקה תחושה של קיום ממשי על פני רצף מוכר, אלא מתוכנם של המועדים המשיכו לשאוב חיזוק ותקווה לישועה. הארועים ההסטוריים קבלו משמעות אקטואלית, כאשר הרוצחים כונו בשמות בדמויות ההסטוריות של פרעה, אנטיוכוס וכמובן המן, וההבטחה לגאולה נבעה מכח הגאולה ההסטורית. לאקטואליזציה של ארועי העבר היה תפקיד חשוב בפרוש הארועים, ועם זאת - ההיאחזות בדימויים משכבר לא מנעה את ראיית היחודיות של הנאציזם. הקשר בין ההווה לעבר העניק להווה משמעות כתופעה שהיא בתוך ההסטוריה היהודית ולא ארוע שמחוצה לה, תוך הישענות על הישועה שבמסורת החגים. נציין כי ביומנים רבים שמשו הדמויות ההסטוריות כמודלים.⁴⁶

45 עדות הרב נחמיה שיינגוט, גטו צאנז, גליציה המזרחית, 20.8.98, העמותה להסטוריה ויזואלית של השואה, ראיון מסי' 46314.

46 מעניינת העובדה כי ביומנים מליטא יש שימוש רב בדמויות של פרעה ובארועים מימי הביניים, כמו האנוסים, אך מעטות ההשוואות לפורים. ראה: כהן, **מציאות הקיום היומיומי בגטו והערכת הגורל היהודי כפי שבאים לידי ביטוי ביומנים שנכתבו בליטא בשנים 1941-1945**, עמ' 88. ד"ר נתן כהן סבור כי יתכן שכותבי היומנים באו מקרב אותה שכבה שלגביה היה לפורים אופי יותר קליל מאשר הסטורי, ואופי זה טשטש את תוכנו ההסטורי של היום. לעומת זאת בעיתונות בפולין בשנות השלושים מופיעה בקביעות ההשוואה להמן, בעיקר בעיתונות הדתית. ראה: כהן, **המרכז הספרותי והעיתונאי בוורשה בשנים 1920-1942 באספקלריה של איגוד הסופרים והעיתונאים**, בעיקר פרק 21: יתגובות סופרים ועיתונאים למתרחש בגרמניה.

ניסינו לעמוד על התופעה שיהודים התמודדו לא רק עם הביטויים המעשיים של המועד אלא גם עם הפן הרעיוני שלו ושימרו את תוכנו. בפורים בולטת ההתמודדות בנושא השמחה, אך, כאמור, לא פחות קשה היתה ההתמודדות עם תחושת החרות בפסח, כאשר מעגל החיים החיצוני הכתיב עבודת והשפלה. המציאות הקשה לא שחקה את העיסוק בהגות ובמשמעות החינוכית-מוסרית של הזמן. זוהי תופעה מובהקת של גבהות הרוח, כאשר אדם מבקש להעמיק את איכות חייו, ולתת להם תוכן רעיוני ושאיפה מוסרית, בה בשעה שהוא עסוק במאבק על עצם קיומו.

נספח

עיתון המחתרת "קול במדבר" - הנוסח המלא, בתרגום לעברית.⁴⁷

עפר ואפר

מחיית עמלק

קול במדבר (א קול אין דער מדבר)

"זכור את אשר עשה לך עמלק!"

"מלחמה לה' בעמלק מדור דור!"

"תמחה את זכר עמלק, לא תשכח!"

עמים רבים ניהלו מלחמה נגד היהודים, הרעו להם. אבל עמלק, זה משהו לגמרי אחר. עמלק שם לו את השמדת היהודים למטרה, לפרוגרמה, לשיטה, במחשבה תחילה, בחשבון קר, בסדיזם, לפי תוכנית, על פי סדר וקו, על ידי חוקים וסעיפים - "והדת ניתנה בשושן".

עמלק, וכן גם נכדו המן, אינם מסתפקים ברצח יהודים יחידים, בהמתת נפשות אחדות, לא, זה מעט מדי, מעשה פעוט, ממש בזיון. חפצים להשמיד בבת אחת את האומה כולה, לגדוע את השורש, להכחיד את היהדות - "להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים עם מרדכי".

עמלק, דעתו אינה כל כך ליהודים כמו ליהדות: להשקפה היהודית, לתפיסת העולם היהודית, לתחושת היושר היהודית, לרגש היהודי לצדק, ליחס היהודי למך ולמקופח, לסלידת הנפש היהודית משפיכות דמים ומחמס, לפירוש היהודי למושג 'גבורה' - כל אלה ניגודים גמורים הם לעמלקיות ומעוררים כעס אצל עמלק - "ודתיהם שונות מכל עם".

עמלק והמן אינם מתכוונים כל כך ליהודים כאל עם, כמו ליהודים כעם אלוקי; כעם נבחר שלעולם יש מה ללמוד ממנו. משום כך מופנית מלחמתם בעיקר נגד אלוקי ישראל. החסד והרחמים כלפי נרדפים ומעונים, והקנאה והנקמה שלו ברודפים ובמענים - אינם מוצאים חן בעיניהם. לא ישרה

47 א קול אין דער מדבר, בטאון אגודת ישראל, יידיש, שמונה עמודים משוכפלים משני צידי הנייר, המקור: אמה"י AR/1065 מיקרופילם איו"ש JN/3452/8. תורגם והודפס בתוך: קרמיש, עיתונות המחתרת היהודית בוורשה, חלק ה, עמ' 221-223.

בעיניהם תורתו המרבה כל כך לדבר על אהבה, אפילו לנכרי. על קריאת שלום, אפילו לאויב, ועל איסור להשחית עץ זעיר אפילו בעיתות מלחמה.

האמונה באלוקים כזה הרואה הכל והדורש חשבון נפש על מעשי עוול - אינה נוחה להם. כל אלה אינם לליבו של עמלק, אינו חפץ בהם. לפיכך רצונו להשמיד את עם ישראל הדוגל באמונה שלימה באלוקי ישראל. בגין זה אין שמו של השם מלא וכסאו אינו שלם כל עוד עמלק קיים בעולם.

עמלק מתעורר תמיד בעת שמתגלים צדדים חלשים ביהודים, אם ידיהם רפות מן התורה, אם הם מפולגים במקצת ומפוררים, כאשר פוחתת אצלם עוצמת האמונה, אם חשקה נפשם להתחבר יותר מדי עם העולם הלא-יהודי. כשהם חפצים ללקק את העצמות משולחנות אחשוורוש, ולרקוד בנשפי בילוי שלו - אז בא עמלק וחרבו בידו, והמן - עם גזרותיו.

כי עמלק הוא השוט - רצועת מרדות - שההשגחה קבעה, למען הזכר ליהודים כי יהודים הם, ושעליהם להיות כאלה. עמלק הוא השבט, שמזמן לזמן נמסרה לו השליטה על גופות היהודים בעת שיש צורך לקרוא להם לתשובה - "מעמיד עליהם מלך קשה כהמן".⁴⁸

משום כך, עלינו לזכור תמיד מה שעמלק עשה לנו. ומה שהוא עושה. כשניתנת לעמלק השליטה על היהודים ורצונו ולהשמידם, עלינו לזכור לא את הרשעות בלבד, אלא גם את הסיבות שהביאו להגברתה ולגידולה. עלינו לזכור לא רק את העמלק שבחוץ, אלא את העמלקיות שחדרה לתוכנו גופא, ועלינו להתאמץ למחוק ולשרש את העמלקיות מפנימיותנו. אז ממילא יימחה גם העמלק החיצוני.

אם עמלק בא משום ש"רפו ידיהם מן התורה" - עלינו להגביר את לימוד התורה ולהרחיבו.

אם כוחו של עמלק נובע מספיקות וחיטוטים - "היש ה' בקרבנו אם אין" - עלינו להתחזק מאד מאד באמונה ובבטחון.

אם עמלק שואב את כוחו מקרירותו - "אשר קרך" - מרשלנות ומאוזלת ידינו - "הנחשלים אחריד" - כי אז עלינו להתאזר בהתלהבות, בעוז ובגבורה, לשאת בכל, לסבול כיהודים ולעמוד בכל הנסיונות.

אם כוכבו של המן עולה משום שאנו מזניחים את קדושת שולחנו - "שנהנו מסעודתו של אותו רשע" - ומשום כך אין אנו שומרים כהלכה את חוקי התורה האלוקית - 'ואת דתי המלך אינם עושים',⁴⁹ - אז עלינו להתגבר בכוחות מאוחדים על כל הפרעות והמכשולים, ודווקא בתנאים הקשים ביותר לשוב ולשמור את התורה ומצוותיה בחיינו היומיומיים.

48 עולם המקורות מהם לקוחים הציטוטים הוא רחב, וכולל עניינים שונים העוסקים בפרשת עמלק: פסוקים מן התורה, הנביאים והמגילה, קטעי מדרש, תלמוד ופיוט. במסגרת זו לא התייחסנו לדיון במקורות עצמם.

49 הכוונה ל"מלכו של עולם", על פי המדרש.

אם עמלק מפיץ בעולם אכזריות, עינוי, סדיזם ורשעות, חייבים אנחנו לשוב ולעודד בקרבנו את רגש הרחמים היהודיים המושרשים בנו, ולעזור איש לרעהו, לתמוך בנצרך, לתת למי שאין לו חלק ממה שבצלחתנו, חלק מסעודתנו - "ומשלוח מנות איש לרעהו".

זה מה שנקרא מחיית עמלק. בכך אנו מקיימים היום את מחיית עמלק.

אנחנו חייבים למחות את העמלקיות, בידינו הדבר. אז תבוא המחייה האמיתית והממשית של עמלק, שהיא ביד ה'. אז יבוא יום הנקמה הגדול. ששום דמיון אנוש אינו מסוגל לשער לו אותה, יען היא נעולה וגנוזה אצל הבורא - "ויום נקם בליבי".

על נהרות דם יהודי, על הימים של דמעות יהודיות, על מאות אלפי הקדושים היהודיים שיוסרו ועונו, על כל אלה, אין אדם יכול לנקום, אלא האלוקים לבדו. והוא אמנם ינקום. אנו בטוחים בכך. עלינו רק למחות את העמלקיות במעשינו אנו. עלינו לזרז את בואו של היום הזה, לקרב אותו, עלינו גם להתפלל שנוזכה להגיע ליום הזה - "ישמח צדיק כי חזה נקם".

"זכור את אשר עשה לך עמלק - אל תשכח!"

"ריבונו של עולם - אל תשכח!"

"ואם המה כאדם עברו ברית מלזכור,

ואתה אל ולא איש, למה לא תזכור?

בזאת ידעתי כי יש לך לזכור

- אבל תשוח נפשי זכור תזכור.

ומה כוחי כי אייחל לקץ זכור,

ומה קצי כי אאריך נפשי עד שתזכור?

אם לא למעני תזכור -

למענך ולמען ירושלים זכור.⁵⁰

50 קטע זה, המהווה סיום לעיתון המחותרת, לקוח מתוך פיוט "יוצר" לפרשת "זכור".